

دوفصلنامه علمی-ترویجی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال دوازدهم / دوره جدید / شماره ۴۷ / بهار و تابستان ۱۳۹۶
صص ۵-۱۳

علل درگیریهای مذهبی در بغداد دوره آل بویه

• مهدی خزائی

دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه مذاهب اسلامی

mahdi1358kh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۳/۳۱

پروژه‌های علمی و مطالعات فرهنگی

مجله علمی و تحقیقاتی

چکیده

منابع تاریخی از گسترش درگیریها و اختلافات مذهبی در دوره حاکمیت آل بویه در بغداد سخن گفته‌اند. این در حالی است که سالها پیش از تسلط آل بویه بر این شهر، اهل سنت و شیعیان در این شهر سکونت داشته‌اند. مسئله این پژوهش این است که با قدرت یافتن آل بویه در قالب حکومتی شیعه‌مذهب، در سیاستهای این حاکمیت و مدیریت امور جاری بغداد چه تغییراتی رخ داد که موجب بروز اختلافات مذهبی گردید. آنچه از خلال بررسی منابع به دست می‌آید نشان‌دهنده عواملی است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: ۱- تعصبات مذهبی عوام شیعیان و اهل سنت ۲- رفتارهای حاکمان جامعه، ضعف مدیریتی و قدرت سیاسی آنان در این دوره ۳- انگیزه‌های اقتصادی ۴- نقش آفرینی عالمان و فقیهان بغداد.

کلیدواژه‌ها: آل بویه، بغداد، اختلافات مذهبی، شیعیان، اهل سنت.

مقدمه

از جمله آسیب‌هایی که در مناطق مختلف جهان اسلام، در طول تاریخ پرفراز و نشیب آن، اتفاق افتاده است و امروزه هم گاه دیده می‌شود، درگیری‌های مذهبی است. اگرچه اختلافات اعتقادی در بین فرق اسلامی می‌تواند به‌عنوان زمینه‌ای برای درگیری به شمار رود، اما به هیچ‌وجه مانعی جدی برای زندگی مسالمت‌آمیز و همراه با احترام برای پیروان هر یک از این مذاهب نیست؛ بلکه همواره عواملی بیرونی بر فضای این اختلافات سایه افکنده و زندگی روزمره و عادی مسلمانان را با مخاطره روبه‌رو نموده است. یکی از مقاطعی که منابع تاریخی از شدت گرفتن درگیری‌های مذهبی در آن دوره گزارش داده‌اند، دوره حاکمیت آل‌بویه در بغداد است. شناخت علل و اسباب تشدیدکننده اختلافات و بهره‌گیری از تجربه تاریخی آن، به رفع زمینه‌های اختلاف‌برانگیز، مدیریت و کنترل زمینه‌های اختلاف در دوره معاصر یاری خواهد رساند. منابع تاریخی و کلامی شیعه و سنی، با عنایت به وجود زمینه‌های اختلاف در اعتقادات پیروان مذاهب اسلامی، چند عامل را در شعله‌ور شدن آتش درگیری‌های مذهبی در دوره مورد بحث مؤثر دانسته‌اند؛ در این پژوهش به بررسی آنها پرداخته خواهد شد.

آل بویه در بغداد

خاندان بویه در حدود یک قرن - از نیمه قرن چهارم تا نیمه قرن پنجم هجری - در عراق سلطه داشت و در حقیقت تعیین‌کننده اصلی شرایط سیاسی، اجتماعی به شمار می‌رفت.^۱ منابع تاریخی در شیعه‌مذهب بودن خاندان بویه اتفاق نظر دارند اما در خصوص اعتقاد آنان به مذهب زیدی یا امامی (اثنی‌عشری) اختلاف نظر دارند.^۲ مورخان اهل سنت از آنان با لقب «رافضی» یاد کرده‌اند درحالی‌که دسته‌ای از مورخان

شیعه به این دلیل که غالب دیلمیان به‌دست ناصر اطروش، داعی و امام معروف زیدیه در طبرستان، اسلام پذیرفته و به تشیع گرویده‌اند و همچنین به علت اینکه آل‌بویه خلافت خلیفه عباسی را پذیرفته‌اند، آنان را زیدی‌مذهب دانسته‌اند.^۳ شماری دیگر نیز با رد زیدی بودن آل‌بویه ایشان را شیعه اثنی‌عشری و پیرو مذهب امامی معرفی نموده‌اند.^۴ اعلام نظر قطعی در خصوص مذهب آل‌بویه به بحثی مفصل نیاز دارد و زمانی دیگر می‌طلبد که از حیثه موضوع این پژوهش بیرون است؛ اما به هر صورت در دل‌بستگی این خاندان به مبانی کلامی جریان تشیع (زیدی یا امامی) هیچ‌گونه اختلافی وجود ندارد.

امیران آل‌بویه پس از سلطه بر عراق اصرار داشتند در برابر دیدگان مردم بغداد - که غالباً بر مذهب اهل سنت بودند - اظهار به اطاعت از خلیفه عباسی کنند؛ چرا که از نفوذ دینی ایشان در میان مسلمانان آگاه بودند. بر این اساس آل‌بویه بدون اینکه مذهب عباسیان را بپذیرند، با توجه به تأثیر مذهبی آنان در مناطق تحت سلطه خود و به‌منظور جلوگیری از تنش‌های مذهبی با آنان همراهی نشان می‌دادند. از آن جمله گزارش‌های ابن جوزی از همراهی معزالدوله با خلیفه عباسی در مناسبت‌ها، تفریح، پیاده‌روی یا اسب‌سواری است.^۵

اگرچه پیش از حاکمان آل‌بویه شماری از مناسبت‌ها و مراسم مذهب تشیع در مراکز تجمع شیعیان برگزار می‌گردید، اما ایشان بودند که برای نخستین بار برخی مناسبت‌ها و مراسم مذهب تشیع را به‌صورت علنی در منطقه‌ای مانند بغداد که اهل سنت به‌صورت گسترده در آن سکونت داشتند، برقرار نمودند؛ از جمله این مراسم می‌توان به برگزاری مراسم عزاداری محرم و روز عاشورا در سال ۳۵۲ هجری به دستور معزالدوله اشاره داشت که طی آن شیعیان بغداد با بستن بازارها و نوحه‌سرایی در این روز نسبت به خاندان پیامبر

۳. زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد، ص ۲۰۸.

۴. همان؛ العبر تاریخ ابن‌خلدون، ج ۲، ص ۶۵۲.

۵. المنتظم، ج ۱۴، ص ۱۰۹.

۱. دولت عباسیان، ص ۲۲۰.

۲. البدایه و النهایه، ج ۱۱، ص ۲۲۴.

ادای احترام نمودند.^۶ همچنین منابع اذعان دارند که از جمله شاخص‌ترین این مناسبتها توجه به روز ۱۸ ذی‌الحجه و برپایی مجالس جشن به مناسبت غدیر خم است که از همان سال در مناطق زیر سیطره آل‌بویه و به‌ویژه در بغداد انجام گردیده است.^۷ همچنین آل‌بویه به توسعه و تعمیر اماکن مقدس و آرامگاههای مورد احترام شیعیان مانند مرقد امامان شیعه اقدام نمودند که از جمله آنها می‌توان به اقدامات عضدالدوله در تعمیر و توسعه حرم امام علی (ع) اشاره نمود.^۸ با دقت در اقدامات انجام شده آل‌بویه در این دوره، به‌ویژه در مسائلی که برای شیعیان دارای جنبه‌های اعتقادی مهم‌تری بود، مانند برگزاری گسترده عید غدیر خم که به‌عنوان اصلی‌ترین رکن اعتقادی تشیع درباره حق خلافت و جانشینی پیامبر اسلام (ص) به شمار می‌رود، می‌توان انتظار داشت که این‌گونه اقدامات برای نخستین بار در مناطقی که سالها محل سکونت و تحت حاکمیت اهل سنت بود، مورد انتقاد و مخالفت قرار گیرد.

علی‌رغم اصرار و تاکید آل‌بویه بر مذهب تشیع و تلاش برای علنی کردن مراسم و مناسبتهای مهم اعتقادی آن، در منابع تاریخی هیچ موردی از اعمال تعصب مذهبی، مانند آنچه گاهی حکومت‌های اهل سنت روا می‌داشتند، از آنان گزارش نشده است؛^۹ بنابراین اعمال تعصب مذهبی نسبت به اهل سنت به دو دلیلی که در پی می‌آید مطلوب حاکمیت آل‌بویه نبوده است؛ الف: تمایل آل‌بویه به تداوم حاکمیت خود در فضایی آرام و به دور از درگیریهای مذهبی و آن هم در شهر مهمی مانند بغداد که اهل سنت بیشترین ساکنان آن را تشکیل می‌داد. ب: عدم فراهم نمودن بهانه مذهبی برای سامانیان، سلجوقیان و غزنویان که داعیه سنی‌گری و اطاعت از خلیفه

عباسی داشتند.^{۱۰}

دلایل درگیریهای مذهبی شیعه و سنی در بغداد در دوره حاکمیت آل‌بویه

همان‌گونه که اشاره گردید در بغداد آل‌بویه وقوع برخی اختلافات و درگیریهای مذهبی در بین شیعیان و اهل سنت گزارش شده است. علی‌رغم تاکید منابع تاریخ اسلام بر عدم تعصب و سخت‌گیری مذهبی حاکمان آل‌بویه، بررسی و درک علل این اتفاقات در جامعه اسلامی بغداد و بهره‌برداری از آن در حال حاضر نیز مهم و قابل‌تأمل خواهد بود. اگرچه منابع تاریخی کمتر با نگاه تحلیلی به علت این‌گونه وقایع توجه نموده‌اند، اما از خلال دقت در محتوای این آثار می‌توان برخی نقاط برجسته و دلایل این اقدامات را به‌عنوان اصلی‌ترین علت درگیریهای مذهبی شیعه و اهل سنت مشخص نمود. در این بخش به معرفی و نقد این موارد پرداخته خواهد شد.

۱) رواج علم کلام و علاقه به مناظرات مذهبی

یکی از دلایل و انگیزه‌های وقوع اختلاف مذهبی در قرن چهارم و پنجم هجری، توسعه علم کلام و عمومی شدن مناظره در خصوص مباحث عقیدتی است؛ همچنین علاقه مردم به مناظرات در این عصر، در همه مناطق شرق و غرب جهان اسلام از دیگر دلایل این رویداد دانسته شده است. گفته شده در این دوره بسیاری از مردم دارای معلومات عمیق مذهبی بودند. برای نمونه قزوینی در آثار البلاد و اخبار العباد آورده است که ابن‌حوقل ضمن بیان مشاهدات خود در خوزستان از دو باربر یاد کرده که در حال حمل بارهای گران بر سر و دوش خود سرگرم گفتگو و بحث درباره مسائلی از علم کلام بوده‌اند.^{۱۱} ظاهراً در این دوره، چنین اتفاقاتی در دیگر مناطق جهان اسلام نیز گزارش شده است؛ به‌عنوان نمونه منابع از اطلاع

۶. الکامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۵۴۹.

۷. شذرات الذهب، ج ۴، ص ۲۴۷.

۸. تاریخ روضه الصفا، ج ۶، ص ۲۹۹۰.

۹. زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد، ص ۲۰۸.

۱۰. همان، ص ۲۱۲.

۱۱. آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۳۷۸؛ تاریخ آل‌بویه، ص ۷۰.

عوام خوارزم از علم کلام حکایت دارند و اینکه چون عالمی وارد این شهر می‌شد، مردم گرد او جمع می‌شدند و با وی به بحث می‌پرداختند.^{۱۲} بنابراین در چنین شرایطی، تعصبات و افراط عوام‌الناس در مناظرات و مباحث راه‌یافته در آنها از یک سو، و عدم مدیریت مجالس بحث و مناظره از سوی دیگر، در شهری مانند بغداد که اساساً زمینه وقوع این‌گونه اختلافات در آن وجود نداشت، درگیریهایی خشن در بین پیروان مذاهب مختلف اسلامی - اعم از شیعه و سنی - به ارمغان آورد.

درست است که این‌گونه مناظرات قبل از آل‌بویه نیز وجود داشته است. اما نباید از نظر دور داشت که در همه موارد بحث، هر دو جریان مذهبی اهل سنت و تشیع دارای نهادهای سیاسی و حاکمیتی و به تعبیر دیگر دارای قدرت سیاسی و نظامی هستند. بدین ترتیب روشن است که فضای سیاسی این دوره با قبل از آن، که قدرت سیاسی و مدیریت جامعه تنها در اختیار دستگاه خلافت و اهل سنت بود، به‌کلی متفاوت است و پیروان هر یک از این مذاهب به اعتبار حمایت و پشتوانه دستگاه سیاسی هم‌عقیده با خود، به اقدامات خشونت‌آمیز دست می‌زنند.

۲) تعصبات مذهبی عوام اهل سنت و شیعه
تعصبات افراطی و توهین به مقدسات مذاهب دیگر از سوی عوام جامعه اسلامی از جمله دلایل بروز اختلافات مذهبی در تاریخ اسلام است. این قضیه تنها منحصر به بغداد و سده‌های چهارم و پنجم هجری نیست؛ با بررسی حوزه گسترده تاریخ اسلام، از صدر اسلام تا امروز، بسیاری از این موارد اکنون هم به چشم می‌خورد. بر این پایه در همه موارد بحث، منابع تاریخ اسلام از وقوع درگیریهایی در مناطق دیگر جهان اسلام غیر از بغداد حکایت می‌کنند که اصلی‌ترین عامل آن رفتار عوام مسلمانان، از شیعه و سنی، است؛ از آن جمله درگیری و زدوخوردهای

خونینی است که بین اهل قم و اصفهان در دوره حاکمیت رکن‌الدوله دیلمی به علت توهین به صحابه، به وقوع می‌پیوندد و در نهایت با دخالت رکن‌الدوله خاتمه می‌یابد.^{۱۳} بنابراین ریشه برخی از اختلافات مذهبی در بغداد را می‌توان در اقدامات تعصب‌آمیز مسلمانان، اعم از شیعه و سنی، جستجو کرد، چرا که بافت جمعیتی و تنوع اعتقادی در بین ساکنان این شهر عاملی مهم در پدید آمدن این‌گونه حوادث به شمار می‌رفت و به تعبیری زمینه بروز اختلافات در این شهر بیش از مناطق دیگر بود. در این بخش به برخی از این زمینه‌ها و اقدامات اشاره می‌گردد.

در برخی از حوادث، عامل شروع فتنه و درگیری شیعیان معرفی شده‌اند؛ و آورده‌اند گاه مسبب آن یک فرد بوده و گاهی رفتار گروهی شیعیان زمینه بروز آن را فراهم کرده است. سب صحابه از سوی برخی شیعیان عمده‌ترین عاملی است که منابع از آن به‌عنوان انگیزه و بهانه شروع فتنه سخن به میان آورده‌اند؛ این امر، در چندین مورد، باعث تحریک اهل سنت و حمله آنان به مناطق شیعه‌نشین گردیده است.^{۱۴} بر اساس گزارش منابع در مواردی نیز رفتارهای جمعی شیعیان به‌عنوان دلیل به وجود آمدن اختلاف و درگیری به شماره رفته است؛ از جمله منابع در ضمن گزارش حوادث سال ۳۵۱ هجری، آورده‌اند که شیعیان شماری از صحابه را با دیوارنویسی بر مساجد لعن کرده‌اند. این اقدام موجب تحریک احساسات و واکنش اهل سنت و در نهایت تخریب شبانه مسجد گردیده است.^{۱۵} این نوع اقدامات را هم به عوام شیعیان نسبت داده‌اند و هم به اهل سنت. برخی دیگر مانند ابن‌اثیر اذعان دارند که این قضیه و موارد مشابه با آن، با حمایت و دستور حاکمان آل‌بویه و استفاده از ضعف جایگاه خلافت عباسی در این دوره صورت

۱۳. الکامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۵۱۷؛ البدایه و النهایه، ج ۱۱، ص ۲۳۰.

۱۴. همان، ج ۱۱، صص ۲۳۲-۲۳۶.

۱۵. النجوم الزاهره، ج ۳، ص ۳۳۲.

۱۲. آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۳۷۸.

گرفته است.^{۱۶} اگرچه احساس امنیت برخی شیعیان برای ارتکاب چنین رفتارهای افراطی در دوره قدرت یافتن حاکمیت شیعی آل بویه قابل انکار نیست، اما نقش حاکمان سیاسی در ایجاد یا افزایش درگیریهای مذهبی را در ادامه مورد بررسی قرار خواهیم داد.

علاوه بر نقش عوام جامعه شیعه بغداد در انجام برخی رفتارهای افراطی و تعصبات مذهبی، منابع تاریخ اسلام معارضه اهل سنت با شیعیان و تعصبات برخی از اهل سنت را نیز مورد توجه قرار داده‌اند. بر اساس این گزارشها محل وقوع بسیاری از فتنه‌ها و زدوخوردهایی که به وقوع می‌پیوست مناطق شیعه‌نشین بود که نشان‌دهنده تعرض متعصبان اهل سنت به محل سکونت شیعیان به شمار می‌رود.^{۱۷} همچنین گفته شده است در برخی موارد عاملان ایجاد فتنه به صورت مشخص برخی از افراد شناخته شده اهل سنت بودند که پس از بازداشت آنها غائله خاتمه می‌یافت و آرامش به شهر بازمی‌گشت. از جمله این حوادث درگیری بزرگی است که در سال ۳۴۹ هجری در بغداد برپا شده است.^{۱۸} در این شرایط برخی از گروههای افراطی و ناصبی در بغداد که ظاهراً از پیروان اهل سنت به شمار می‌رفتند، با انجام رفتارهایی که حتی عامه اهل سنت نیز آن را نمی‌پذیرفتند، اوضاع تعامل مذهبی اهل سنت و شیعه را دچار تنشهای شدید می‌نمودند. ابن اثیر در ضمن وقایع سال ۳۶۳ هجری در بغداد به ایجاد فتنه‌ای بزرگ اشاره دارد که علت آن را اقدام گروهی از متعصبان اهل سنت می‌داند؛ بر اساس روایت او زنی را سوار بر شتر کردند، او را عایشه نام نهادند و کسی را هم طلحه و دیگری را زبیر نامیدند. این گروه ظاهراً با دسته دیگری (شیعه) به جنگ می‌پرداختند و می‌گفتند

ما با اصحاب علی بن ابی طالب (ع) می‌جنگیم.^{۱۹} با دقت در این گونه گزارشها و بررسی اقدامات یاد شده به دست شمار معدودی از عوام اهل سنت و تشیع، روشن می‌گردد که ریشه و عامل به وجود آمدن برخی از حوادث خونین که نه اهل سنت و نه شیعه هیچ‌گونه سودی از آن نمی‌بردند، تعصبات و رفتارهای افراطی بوده است، نه اعمال عاقلانه و منطقی و منطبق بر مبانی صحیح اسلامی. رفتارهای نسنجیده‌ای که همواره در طول تاریخ به زیان جهان اسلام و به نفع مخالفان فرهنگ و تمدن اسلامی تمام شده است.^{۲۰}

۳) نقش عوامل سیاسی در دوره حاکمیت آل بویه
قدرت یافتن آل بویه به‌عنوان حاکمیتی با گرایشهای شیعی در بخشهای مهمی از جهان اسلام از جمله در بغداد، در قرون چهارم و پنجم هجری، خود می‌توانست باعث ایجاد حساسیت گردد و به‌عنوان عاملی برای درگیری در جامعه اسلامی از سوی خلافت عباسی و پیروان سنی مذهب آن به شمار رود. اگرچه قبل از شکل‌گیری حاکمیت آل بویه نیز اختلافات مذهبی در بین مسلمانان اتفاق می‌افتاد، اما تفاوت آن با همه پس از استقرار حکومت آل بویه، این است که در عصر آل بویه این درگیریها علاوه بر جنبه اعتقادی، دارای اهمیت سیاسی نیز گردید.^{۲۱} بدین ترتیب واکنش اهل سنت این مناطق علیه برخی از فعالیت‌های مذهبی شیعیان - برگزاری مراسم عاشورا یا بزرگداشت روز غدیر خم - دور از انتظار نبود. البته در این شرایط گاهی گرایشهای شدید مذهبی حاکمان آل بویه و یا رفتارهایی که از سوی جامعه مذهبی اهل سنت مورد قبول واقع نمی‌گردید، نیز به سخت‌تر شدن شرایط و برهم زدن فضای هم‌زیستی مسالمت‌آمیز منجر می‌شد. رفتارهایی از قبیل سب و تکفیر برخی

۱۹. تاریخ آل بویه، ص ۳۱؛ البدایه و النهایه، ج ۱۱، ص ۲۷۵.
۲۰. همان.

۲۱. زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد، ص ۲۱۰؛ دولت عباسیان، ص ۲۲۶.

۱۶. الکامل فی التاریخ، ج ۸، صص ۵۴۲ و ۵۴۳؛ تاریخ روضه الصفا، ج ۶، ص ۲۹۸۷.

۱۷. المنتظم، ج ۴، ص ۱۲۶.

۱۸. شذرات الذهب، ج ۴، ص ۲۵۷؛ تاریخ الاسلام، ج ۲۵، ص ۲۳۱.

صحابه از جمله این موارد به شمار می‌رود.^{۲۲} علاوه بر این موارد ناخرسندی خلیفه عباسی از آل‌بویه به دلایل سیاسی و مذهبی و در نتیجه تحریک احتمالی پیروان اهل سنت خویش را نباید از نظر دور داشت. اگرچه مورخان اهل سنت از نقش مستقیم خلفای عباسی در تبلیغ علیه اقدامات آل‌بویه یا شیعیان به صراحت سخن نمی‌گویند، اما همواره به ناخشنودی خلیفه از اقدامات شیعیان و اجبار او در پذیرش برنامه‌های ایشان اشاره نموده‌اند.^{۲۳} عدم تلاش جدی از سوی حاکمیت مذهبی و سیاسی بغداد یعنی خلیفه عباسی و حاکمان آل‌بویه در کنترل و مهار اختلافات به وجود آمده در گزارشهای تاریخی کاملاً مشهود است. گزارش یک مورد از این درگیریها که در *دیوان المبتدأ و الخبر* آمده است، از عدم اهتمام جدی حاکمیت شهر بغداد در حل قاطع و سریع این‌گونه اختلافات حکایت می‌کند.^{۲۴} این خلدون در تحلیل خود، علاوه بر موارد یاد شده، از موقعیت قدرت و ضعف حکومتها به عنوان عاملی برای ثبات و آرامش یا اختلاف و درگیری در جامعه بغداد سخن می‌گوید؛ او یکی از دلایل پرداختن عوام مسلمانان به بحثهای اختلاف‌برانگیز و درگیر شدن در فتنه‌ها را ضعف حکومت مرکزی در این حوزه می‌داند. بر این اساس عدم توان خلافت عباسی در این دوره و همچنین ضعف جایگاه سیاسی و قدرت آل‌بویه در اواخر دوره حاکمیت آنها را می‌توان از جمله مواردی دانست که غیرمستقیم در ایجاد فضای اختلافات مذهبی نقش داشته است.^{۲۵}

۴) عوامل و انگیزه‌های اقتصادی

قبلاً اشاره گردید که محله کرخ بغداد مهم‌ترین منطقه شیعه‌نشین این شهر به شمار می‌رفت. کرخ، گذشته از اینکه از آبادترین مناطق بغداد بود، در دوره منصور عباسی، به دلایلی مهم‌ترین بازارهای اقتصادی به

این منطقه منتقل گردید.^{۲۶} منابع تاریخی از تولید و انبار مقدار فراوان غله در این منطقه و حضور تاجران بی‌شمار در دوره حاکمیت آل‌بویه خبر داده‌اند.^{۲۷} همچنین غالب مورخان سنی و شیعه اذعان دارند که عمده درگیریهای مذهبی آل‌بویه در محله کرخ واقع شده و درگیریهای متعددی را تجربه کرده است.^{۲۸} اگرچه دلیل اصلی وقوع این درگیریها در محله کرخ سکونت شیعیان در آن بود، اما در عین حال نقش انگیزه‌های اقتصادی و منفعت‌طلبیهای مادی نیز روشن و آشکار است؛ مورخان در حین گزارش بسیاری از این درگیریهای مذهبی قرنهای چهارم و پنجم، از غارت محله کرخ سخن به میان آورده‌اند. کلمه عربی «نهب» (غارت)، واژه‌ای است که مورخان در غالب این گزارشها به کار برده‌اند.^{۲۹} بنابراین اگر در این درگیریها فقط انگیزه مذهبی عامل اصلی می‌بود، تکرار گزارش و عسارت غارت اموال در دفعات متعدد، آن هم در محله ثروتمند کرخ، بی‌معنی می‌نمود. بر این اساس در بیشتر این اتفاقات، بدون شک، وقوع خشک‌سالی و به دنبال آن قحطی در سایر مناطق بغداد باعث می‌شد گاه راه‌زنان و سودجویان به بهانه موضوعات مذهبی (مانند توهین به صحابه، برگزاری مراسم در مناسبتها مانند غدیر و عاشورا) و در واقع با هدف غارت اموال و غله، به بازارهای کرخ هجوم بیاورند.^{۳۰} به‌عنوان نمونه در بیشتر عبارات ابن جوزی در گزارش این موضوع از واژه نهب استفاده شده است.^{۳۱} از جمله در ذکر حوادث سال ۴۷۸ هجری بغداد، پس از توضیح در خصوص قحطی این شهر و مشکلات معیشتی و کمبود مایحتاج عمومی مردم، بلافاصله به درگیری بین اهل سنت و

۲۶. احسن التقاسیم، ج ۱، ص ۱۶۶؛ تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۹۹.

۲۷. الوزراء، صص ۲۸۱ و ۸۵.

۲۸. المنتظم، ج ۱۴، ص ۸۴؛ «کرخ در دوره آل بویه»، صص ۱۰۷-۱۲۴.

۲۹. المنتظم، ج ۱۴، ص ۷۴؛ شذرات الذهب، ج ۴، ص ۲۰۲.

۳۰. شذرات الذهب، ج ۴، ص ۳۹۲.

۳۱. المنتظم، ج ۱۴، ص ۷۵.

۲۲. الکامل فی التاریخ، ج ۸، صص ۵۴۲ و ۵۴۳.

۲۳. همان.

۲۴. دیوان المبتدأ و الخبر، ج ۳، ص ۷۱۳.

۲۵. همان، ج ۳، ص ۵۹۰.

شیعه و غارت نهرالدجاج اشاره نموده است.^{۳۲} نمونه دیگر روایت ابن خلدون در *دیوان المبتدأ و الخبر* است که گذشته از گزارش نزاع میان شیعه و سنی و غارت بازارها، آورده است که عیاران اموال یهودیان را غارت کردند؛ این نکته فرضیه نقش آفرینی عوامل اقتصادی در شعله‌ور کردن اختلافات مذهبی را تقویت می‌نماید؛ اختلافاتی که اگرچه با ظاهر مذهبی در بین پیروان مذاهب اسلامی جریان دارد، اما جنبه‌های اقتصادی و منافع حاصل از آن حتی یهودیان را نیز درگیر نموده است.^{۳۳} همچنین در پاره‌ای از موارد رقابتهای اقتصادی موجود بین ساکنان منطقه شیعه‌نشین کرخ و سایر مناطق سنی‌نشین باعث ایجاد فتنه می‌گردید. برخی از بازرگانان و اشخاصی که از جمعیت و رونق اقتصادی منطقه کرخ خرسند نبودند، با حمله به بازارها و از بین بردن سرمایه تاجران این منطقه سعی در ایجاد خسارت به رقبای اقتصادی خود داشتند و این موضوع مقدمه شروع درگیریهای بعدی و ورود عامه اهل سنت و شیعه به این درگیریها می‌گردید.^{۳۴}

۵) نقش فقه‌های مذاهب اسلامی

نقش فقها و عالمان مذاهب اسلامی در مدیریت جریانهای فکری و عقیدتی و نیز حوادث پیرامون آن بسیار حساس و قابل توجه است. بر اساس منابع آن دوره، اگرچه در همه حاکمیت آل‌بویه مناظرات و بحثهای جدی در بین فقها و متکلمان شیعه و سنی درمی‌گرفت و گاه نیز اختلافات عمده‌ای در موضوعات مورد بحث آنان به وجود می‌آمد، اما این مناظرات به‌ندرت به ایجاد درگیری فراگیر می‌کشید و غالباً در حد یک مباحثه عالمانه به جا می‌ماند.^{۳۵} بر اساس منابع تنها برخی از فقه‌های اهل حدیث و حنبلی مذهب بغداد گاهی علم مخالفت با شیعیان،

متکلمان و فلاسفه را به دست می‌گرفتند و با بدعت خواندن رفتارها و اعتقادات آنان، پیروان حنبلی مذهب خویش را تحریک می‌کردند و به مقابله با سایر مذاهب فرامی‌خواندند. این‌گونه رویکردها باعث شده تا برخی از مآخذ سرچشمه اصلی ناآرامیهای شهر بغداد را در فتاوا و به تبع آن تحریکات علمای حنبلی این دوره جستجو کنند و اختلافات میان علما در مباحثات علمی یا خط‌مشی سیاسی را باعث بروز کینه و اختلاف در جامعه قلمداد نمایند؛ برای نمونه در گزارش ابوعلی مسکویه در ذکر حوادث سال ۳۶۲ هجری بغداد، از مناظره بین ابواحمد موسوی - نقیب طالبین - و ابوالفضل وزیر سخن به میان آمده است؛ بر اساس این گزارش در این مناظره کار به جدال و لفاظی کشیده می‌شود و زمینه کینه‌ورزی و درگیری این دو شخصیت مهم و تأثیرگذار را در سالهای پس از آن فراهم می‌نماید که در نهایت عزل ایشان از مناصبشان را در پی داشت.^{۳۶} از این رو می‌توان ریشه و علت برخی درگیریهای میان شیعیان و اهل سنت بغداد را در رفتارهای فقه‌های برخی مذاهب به‌ویژه حنابله جستجو کرد.^{۳۷}

اما در سوی دیگر این درگیریها، گروهی دیگر از فقها و عالمان سنی و شیعه بغداد در ایجاد فضای امن و تسکین اختلافات و درگیریها کوشش بسیار داشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که برخی از آنان برای جلوگیری از خون‌ریزی و اختلاف میان مسلمانان تمجید و ستایش شده و این ویژگی را از مناقب ایشان شمرده‌اند.^{۳۸} این عالمان، گاه، از سوی خلیفه عباسی و یا از جانب حاکمان آل‌بویه مأموریت می‌یافتند تا فتنه‌ها و اختلافات به وجود آمده میان پیروان شیعیان و اهل سنت یا اختلاف لشکریان را برطرف کنند و امنیت و آرامش را به شهر بازگردانند.^{۳۹} از جمله این موارد

۳۶. همان.

۳۷. زندگی فرهنگی و سیاسی شیعیان بغداد، ص ۲۰۹.

۳۸. الفخری فی الآداب السلطانیة، ص ۲۸۷.

۳۹. دیوان الشریف الرضی، ج ۱، ص ۵.

۳۲. همان، ج ۱۶، صص ۲۴۱ و ۲۴۲.

۳۳. دیوان المبتدأ و الخبر، ج ۳، ص ۶۹۷.

۳۴. تجارب الأمم، ج ۶، ص ۳۵۱.

۳۵. همان.

مأموریت یافتن نقبای علوی و عباسی در ریشه‌یابی و حل مخاصمات شیعه و سنی بغداد در صفر سال ۴۴۳ هجری است که این دو نقیب بدون جانب‌داری از پیروان مذهب خویش، اهل سنت را تحریک‌کننده آشوب و مقصر در درگیری معرفی کردند و حق را با شیعیان دانستند.^{۴۰} بنابراین ملاحظه می‌گردد که عالمان راستین مکتب اسلام، گذشته از اینکه پیرو چه مذهب و گرایش فقهی و کلامی‌ای باشند، به ایجاد هم‌گرایی و زندگی مسالمت‌آمیز مسلمانان کمک نموده‌اند.

نتیجه‌گیری

اگرچه منابع تاریخی از داشتن روحیه تسامح مذهبی به‌عنوان یکی از ویژگیهای حاکمیت آل‌بویه نام برده‌اند، اما انجام رفتارهای نسنجیده در جامعه بغداد هم از سوی حاکمان آل‌بویه و هم از جانب خلفای بنی‌عباس، در برخی از مواقع موجبات درگیری مسلمان شیعه و سنی بغداد را فراهم می‌نمود. بدین ترتیب ریشه‌های مواردی از این درگیریها را می‌توان در رفتارهای سیاسی یا اقدامات سیاستمداران جستجو کرد.

منطقه سکونت شیعیان بغداد که مزیتها و منافع اقتصادی ویژه‌ای داشته است در تحریک عده‌ای از مخالفان برای حمله به این منطقه نقش داشته است. این حملات اگرچه به نام و بهانه مذهب شکل می‌گرفت، اما انگیزه‌های اقتصادی و به دست آوردن اموال و غنیمت در ایجاد آن نقش اساسی ایفا می‌نمود؛ بنابراین در این شرایط بهانه اختلاف مذهبی، عاملی برای سودجویی اقتصادی عده‌ای خاص، برهم زدن نظم عمومی جامعه و سلب آسایش شیعیان و اهل سنت می‌گردید.

فقیهان و عالمان فرهیخته و آگاه مسلمان، سنی و شیعه، در طول تاریخ اسلام همواره در ایجاد تفاهم و احترام به مقدسات سایر مذاهب اسلامی گام برداشته‌اند. در همه حاکمیت آل‌بویه در بغداد نیز این عالمان سنی و شیعه مقبول جمله فرق اسلامی و گرایشهای فقهی و

کلامی آن، در رفع زمینه‌های درگیری و بازگرداندن آرامش به بغداد کوششهای گسترده‌ای داشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که در مواقع مختلف به‌عنوان نماینده و داور از سوی دستگاه حاکمیت در فرونشاندن آتش اختلافات نقش اساسی ایفا نموده‌اند. علی‌رغم ایفای این نقش مثبت، در موارد معدودی نیز برخی از علمای مذاهب اسلامی در ایجاد درگیریها نقش کرده‌اند؛ بنابراین استفاده از ظرفیت علمای مسلمان در کنترل هیجانات مذهبی و جهت‌دهی عالمانه به مسیر حرکت عمومی جامعه از مواردی است که در رفع درگیریها و زدودن غبار تعصب و افراط در جامعه اسلامی مؤثر خواهد بود.

بدین ترتیب بر اساس رویکردها و گزارشهای منابع تاریخ اسلام می‌توان اذعان نمود که ریشه بسیاری از افراطی‌گریها و درگیریهای مخرب مذهبی در نوع رفتار عوام جامعه نهفته است. این دسته از انسانها که خود دارای بینش و درک روشن، منطقی و صحیح از دین و مذهب نیستند، با کوچک‌ترین تحریکی در جامعه واکنش نشان داده و حوادث ناگواری را به بار می‌آورند. این عوامل تحریک‌کننده ممکن است عوامل سیاسی، مذهبی باشند یا مادی و اقتصادی. از این رو اگرچه عواملی چون اقدامات سیاسی، تحریک شماری از علمای مذاهب اسلامی، نوع رفتار حکومت آل‌بویه و خلافت عباسی، ضعف آنان در کنترل و اداره جامعه بغداد و انگیزه‌های اقتصادی، در پدید آمدن اختلافات مذهبی این شهر مؤثر بوده است، اما ابزار مورد استفاده تمامی این عوامل، بهره‌گیری از ظرفیت موجود در عوام مسلمانان شیعه و سنی است؛ بنابراین تلاش و اقدام برای آموزش و تربیت دینی - اخلاقی، آگاه‌سازی عموم مسلمانان در جوامع اسلامی، به خنثی نمودن هر نوع نقشه تفرقه‌افکنانه و اختلاف‌برانگیز داخلی و خارجی در ایجاد جامعه‌ای آرام و امن برای اهل سنت و شیعیان یاری‌گر است.

- ابن اثیر، علی بن محمد، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دارصادر، ۱۳۸۵ق.
- ابن تغری بردی، یوسف، *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة*، قاهره، وزارة الثقافة و الارشاد القومي؛ مؤسسة المصرية العامة، بی تا.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، *المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، *العبر تاریخ ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ش.
- همو، دیوان المبتدأ و الخبر، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۸ق.
- ابن طقطقی، محمد بن علی، *الفخری فی الآداب السلطانیة و الدول الاسلامیة*، بیروت، دارالقلم العربی، ۱۴۱۸ق.
- ابن عماد حنبلی، عبدالحی بن احمد، *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*، دمشق؛ بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۶ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، *البدایة و النهایة*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ق.
- بغدادی، احمد بن علی، *تاریخ بغداد أو مدینة السلام*، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا.
- ذهبی، محمد بن احمد، *تاریخ الاسلام*، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۱۳ق.
- شریف رضی، محمد بن حسین، *دیوان الشریف الرضی*، شارح: یوسف شکری فرحات، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۱۳ق.
- صابی، هلال بن محسن، *الوزراء أو تحفة الامراء فی تاریخ الوزراء*، قاهره، دارالآفاق العربیة، ۱۹۸۵م.
- طقوش، محمدسهیل، *دولت عباسیان*، ترجمه حجت الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰ش.
- طهماسبی، ساسان، «کرخ در دوره آل بویه»، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۱۳، بهار ۱۳۸۲ش.
- فقیهی، علی اصغر، *تاریخ آل بویه*، تهران، سمت، ۱۳۹۰ش.
- قزوینی، زکریا بن محمد، *آثار البلاد و اخبار العباد*، بیروت، دارصادر، ۱۳۸۰ق.
- مسکویه رازی، ابوعلی، *تجارب الامم*، تهران، سروش، ۱۳۷۹ش.
- مقدسی، محمد بن احمد، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱ش.
- موسوی، سید حسن، *زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۱ش.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه، *تاریخ روضة الصفا فی سیرة الانبیاء و الملوک و الخلفاء*، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰ش.

